۲۰ الحمد للہ والمنہ کہ در سال مبارک فال ۱۳ ھ

وصحح الناس من كان له امام فقراءة الامام له قراءة

رسالہ افاضات مقالہ کہ برای عدم قرات مقتدی دلیلی است روشن تر از آفتاب
آفتاب آمد دلیل آفتاب ✣ گر دلیلی بایدت زو رو متاب

مترجمہ بہ

فصل الخطاب فی مسئلة ام الکتاب

از تالیف ہیچمدان اوّاہ محمد انور شاہ کشمیری ولد مولانا معظم شاہ کان اللہ لہما

لباس طبع پوشیدہ بر منصۂ شہود جلوہ نمود

يقول من يقرع اسماعه ـ كم ترك الاول للآخر

دار العلوم پریس دہلی میں بکمال خوبی طبع ہوا ۱۳۲۰ ھ ۱۹۰۲ ع

یہ رسالہ خاتمۃ الخطاب فی مسئلۃ فاتحۃ الکتاب کی سبب بشہری میں مولف سے بقیمت ملتا ہے

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین ملہم الحق مفیض الصواب متمم النور منور الصدر ولدی استماع ام الکتاب
الکریم العدل العلیم المفضل الرحمن الرحیم مالک یوم الدین الدیان بالقسطاس للمستقیم المتعبد
کافۃ الناس المذکر ایاہم بلسان الغیب الامام المبین مجی ئه وسعد انه ایاک نعبد وایاک
نستعین المہد لسبل الرشاد المسدد علی سنن السداد ہادی المرشدین الدالین۔
اہدنا الصراط المستقیم صراط الذین انعمت علیہم غیر المغضوب علیہم ولا الضالین والصلوۃ
والسلام علی من خص باکرم المعجزات وابین البینات من اخذ به اخذ بالحبل المتین ذلک الکتاب
لا ریب فیه ہدی للمتقین فوعی وادی وقرأ وسعی فانتہی ووقی وعلی آله واصحابه الذین اسمعوا
ما اسمعہم ولخصوا اما بعد میگوید بندۂ اواہ اضعف عباد اللہ محمد انور شاہ کشمیری ولد مولانا معظم شاہ کان
اللہ لہما بخدمت خادمان علم دین کہ عبارت از فقہ وحدیث رسول امین صلی اللہ علیہ وسلم است عرض میدارد
کہ فقیر روزے در معنی حدیث عبادہ ابن صامت کہ در واقعۂ فجر مروی است و بر وجوب قراءۃ مقتدی اول
دلائل شافعیہ است سر بزانوے تفکر نہادہ بود کہ توجیہے نواز پردۂ غیب در خاطر فاتر منقاح گردید وچون در
تربیت وے افتادم در مبادی ومقاطع آن بسطے حاضر شد وچون ہر کس باظہار نتائج فکر خویش مشعوف است
لاجرم توجیہ مذکور را بتضمین بندے از تحقیق روایت وتدقیق درایت واستشہاد وشاہد عدل ذوق وفطانت
واستمداد از نقل صریح علمار این صناعت بزبان فارسی کہ مانوس مسقط راس فقیر یعنی بلدۂ کشمیر است برمنصۂ شہود
نشانیدم و بخاتمۃ الخطاب فی مسئلۃ فاتحۃ الکتاب نامیدم واللہ الموفق وبه نستعین باید دانست کہ
مذہب امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ این است کہ قراءۃ فاتحہ در ہر نماز فرض است ورکن خواہ مصلی امام باشد یا
مقتدی یا منفرد والبتہ مدرک رکوع نزد ایشان از حکم قراءۃ فاتحہ مستثنی است ومذہب امام مالک رحمۃ اللہ علیہ

مسالک ائمہ در قراءت مقتدی

ورق مقتدی اینکه در صلوٰة سریه فرض ست و در جهریه نے و مذهب امام احمد رحمة الله علیه موافق مذهب امام
مالک ست الا اینکه میفرماید که اگر در جهریه هم آواز قرارت امام مسموع نشود مقتدی را باید که فاتحه خواند و مذهب امام ما
امام اعظم رحمة الله علیه اینکه بحق امام و منفرد واجب ست و مقتدی را نباید که خواند و اکثر مشائخ برین اند که بحق
مقتدی مکروه تحریمی ست پس ازین عبارت دو گونه اختلاف ائمه هویدا گردید یکی در تعیین محل قرارت فاتحه که
آیا صلوٰة مقتدی هم ست یا نے و دیگر در حکم قرارت فاتحه که ائمه اربعه بر قرارت فاتحه مر امام و منفرد را اگرچه
اتفاق فرموده لیکن نزد امام ما تا هم واجب ست و نزد ائمه ثلثه رکن ولی موضوع این رساله مسئله قرارت مقتدی
ست و باقی بتطفل آورده شده است. حجت امام شافعی عموم حدیث عباده است که در صحیحین مرویست (عن
عبادة بن الصامت قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا صلوٰة لمن لم یقرأ بفاتحة الکتاب) و ازین هم صریح تر که
ترمذی روایت کرده اند (عن عبادة بن الصامت قال کنا خلف رسول الله صلی الله علیه وسلم فی صلوٰة الفجر فثقلت علیه القراءة
فلما فرغ قال لعلکم تقرءون خلف امامکم قلنا نعم هذًّا یا رسول الله قال لا تفعلوا الا بفاتحة الکتاب فانه لا صلوٰة لمن لم یقرأ بها)
روایت کرده است این سیاق را ابوداود و همینست ترمذی و دیگران و رجعی ذوق نیز پیش کرده اند که قرارت
رکن ست باید که امام و مقتدی درین مساوی باشند و حجت امام مالک هم همین حدیث ست و صلوٰة جهریه را بکریمه
(و اذا قرئ القرآن فاستمعوا له و انصتوا لعلکم ترحمون) تخصیص فرموده و حجت امام احمد هم
برین مجوا ست الا اینکه کریمه را بر حقیقت استماع حمل فرموده و امام ما که (لو کان العلم معلقا عند الثریا لتناوله
ترجمه کمالاتش است فهم استنباط وی فراوان توفیق ایزدی را بنجوا و تقریر آن حسب فهم فقیر اینکه صلوٰة امام متضمن
صلوٰة مقتدی ست و از ابتدای مشروعیت امامت که در فردای لیلة الاسرا ست تا وفات آنحضرت صلی الله علیه وسلم
همین تضمن مرعی بوده و گاهی قرارت فاتحه بر مقتدی فرض نبوده البته تا نزول کریمه (و اذا قرئ القرآن) الآیه نهی کرده
نشده بود و منها اجزاء قرارت امام از بدو مشروعیت امامت ست چه ذوق سلیم شهادت می دهد که حاصل امامت و محصول
جماعت آن این اجتماع غیر معتد به باشد و در احکام صلوٰة همچو منفرد باشند بل بوجدان سلیم همین آنست که به تضمن جماعت
همچو انفراد ست و خیلی تعجب ازینکه در جواب اذان هم معیت اذان و جواب اذان مشروع نیست بل تعقیب مصرح آنست
چنانکه در صحیح مسلم ست (عن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب عن ابیه عن جده عمر بن الخطاب قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم اذا قال المؤذن الله اکبر الله اکبر فقال احدکم الله اکبر الله اکبر الحدیث) و در شرح مسلم ست
(و فیه انه یستحب ان یقول السامع کل کلمة بعد فراغ المؤذن منها) اه البته چون در اذان ابر

عظیم موعود ست و معلوم ست که محض آن جز یک تن نشانده بود لاجرم جواب مشروع گشت که چون از اصل نفی بتشنل بیا
وازین توان فهمید که در جواب اذان چرا بعینه اعادهٔ کلمات اذان مشروع گردید پس ازین معلوم گردید که در علت حنفیه
سهیلی محض بیفتاد زیرا که نیست فی الجمله چون در ذهن منتقش گردید که جماعت را ما بدون لفقس نفی فهمیم اکنون تحقیق
باید افتاد که کدام رکن سزاے تضمن ست معین کالذی دریافت شد که جز قراءت رکنی دیگر این اشتمال را نشاید چه مقصود
از قراءت یا اسماع احکام آنهاست که شایان شان خلیفه وی است و آن در ما نحن فیه امام ست و یا مناجات مناسب
عبودیت ست و در شاهد موجود ست که در عرض مطالب توکیل جائز نیست چه در عرض مرام نفس ظهور مراد مقصود ست نزد
از کدام عارض باشد و آن وکیل از جانب مقتدیان هم امام ست پس امام از جانب رب العزت خلیفه و از جانب مقتدیان
وکیل اما رکوع و سجود چون برای تعظیم اند سزای توکیل نیستند چه تعظیم از هر کسی مطلوب ست و بسوی این تفصیل صاحب
کفایه حاشیهٔ هدایه مجملاً اشارت کرده و آن اینست و الجواب عن الشافعی رحمة الله انه رکن من الارکان فیشترکان فیه
وانا نقول نعم یشترکان فیه لکن حظ المقتدی الاستماع والانصات لان المطلوب من القراءة التدبر والتفکر
وحیوة القلوب والعمل به قال الله تعالی کتاب انزلناه الیک مبارک لیدبروا آیاته ولیتذکر اولوا الالباب
وذا انما یحصل بالاستماع اذا قرأ الا بالمغالبة ولانه کلام عظیم من رب عظیم فیجب الاستماع له اذا قرئ کما فی الشاهد
وهو کالخطبة یوم الجمعة لما شرعت وعظا وتذکیرا وجب الاستماع لها لتحصل فائدتها الا ان یخطب کل لنفسه بخلاف
سائر الارکان لانها شرعت للخشوع ولا یحصل لهم الخشوع الا بالمجیء معه والرکوع معه فان قیل التعلیل بمعنی التدبر
والتفکر انما یصح فی صلوة یجهر فیها والخلاف ثابت فی صلوة یخافت فیها ایضا فکیف توجد هذه الفائدة فیها
قلنا المامور به شیئان الاستماع والانصات فان لم یمکن الاستماع فالانصات له یمکن بدون الاستماع فیجب
بالممکن کما فی الاسرار وذکر فی المحیط القراءة ما سقطت عن المقتدی لمکان الانصات ولکن انما سقطت
لان قراءة الامام جعلت له قراءة حتی شارک الامام فی القیام الذی هو محل قراءة الامام
بل میگویم که در عبارت اسرار و محیط منافاتی نیست زیرا که انصات از همین جاست که قراءت امام از جانب همه قوم محسوب
بلکه انصات قوم امارت ست که امام را وکیل ساخته اند و اگر در قراءت خود بخود مشغول بودندے هرگز صورت توکیل قائم نشدے
بل هر یکی علی حده مستقل شمرده شدی وازینجا مستفهم گردید که اگر در اذان جواب به ترتیب مشروع شده مشروعیت رای ...
در صلوة آنهم امکان نداشت و متوهم مباد که مقصود از قراءت محض تلاوت ست نه اسماع و مناجات که این امر در اذان حق
بود که در وی شب معبود ست و شکر بخلاف قرآن که همچو اذان مستحضر نیست پس بایستی که در اذان جواب سماع مشروع بودے

و حال آنکه مدلول حدیث شنیدی پس اینکه مقصود از ہیچ امور ذوقیہ نہ استدلال ست بل این مضمون قائم مقام تحریر دعوی باید داشت اکنون رسیدیم برآنکه در جماعت از ابتدای شروعیت تضمن مذکور مرعی بوده پس این امر از متفرقات احادیث توان فہمید (عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انما جعل الامام لیؤتم به فاذا کبر فکبروا ولا تکبروا حتی یکبر واذا رکع فارکعوا ولا ترکعوا حتی یرکع واذا قال سمع الله لمن حمده فقولوا اللهم ربنا لك الحمد واذا سجد فاسجدوا ولا تسجدوا حتی یسجد واذا صلی قائما فصلوا قیاما واذا صلی قاعدا فصلوا قعودا اجمعون) هرچند که جملۂ واذا صلی قاعدا فصلوا قعودا اجمعون نزدیک جمهور منسوخ است اما غرض ما در ما نحن فیه همین ست که چه قدر تضمن مذکور مرعی ست تصدیر حدیث بجملۂ انما جعل الامام لیؤتم به که دلالت دارد برینکه موضوع امامت همین ست پس سیاق باقی افعال حتی که بوقت قعود امام قعود مقتدی ضروری شد و بل جملۂ (واذا قرأ فانصتوا) هم درین حدیث بسند صحیح حسب اعتراف جلۂ حفاظ ثابت ست چنانچه تقریر آن خواهد رسید که عین مطلوب ست روایت کرده است این حدیث را ابو داؤد رحمه الله و دیگران و در صحیح مسلم است (عن حطان بن عبد الله الرقاشی قال صلیت مع ابی موسی الاشعری صلوة فلما کان عند القعدة قال رجل من القوم اقرت الصلوة بالبر والزکوة قال فلما قضی ابو موسی الصلوة وسلم انصرف فقال ایکم القائل کلمة کذا وکذا قال فارم القوم ثم قال ایکم القائل کلمة کذا وکذا فارم القوم فقال لعلك یا حطان قلتها قال ما قلتها ولقد رهبت ان تبکعنی بها فقال رجل من القوم انا قلتها ولم ارد بها الا الخیر فقال ابو موسی اما تعلمون کیف تقولون فی صلوتکم ان رسول الله صلی الله علیه وسلم خطبنا فبین لنا سنتنا وعلمنا صلوتنا فقال اذا صلیتم فاقیموا صفوفکم ثم لیؤمکم احدکم فاذا کبر فکبروا واذا قال غیر المغضوب علیهم ولا الضالین فقولوا آمین یجبکم الله فاذا کبر و رکع فکبروا وارکعوا فان الامام یرکع قبلکم ویرفع قبلکم فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم فتلك بتلك واذا قال سمع الله لمن حمده فقولوا اللهم ربنا لك الحمد یسمع الله لکم فان الله قال علی لسان نبیه صلی الله علیه وسلم سمع الله لمن حمده واذا کبر وسجد فکبروا واسجدوا فان الامام یسجد قبلکم ویرفع قبلکم فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم فتلك بتلك) الحدیث و درین حدیث هم (واذا قرأ فانصتوا) صحیح ثابت شده چنانکه مبرهن خواهد رسید از جملۂ (فان الله قال علی لسان نبیه صلی الله علیه وسلم سمع الله لمن حمده) اگر این مراد ست که این جمله امام از جانب رب العزت بقوم میرساند پس بمطلوب بغایت مناسب ست و اگر مراد این ست که رسول الله صلی الله علیه وسلم ارشاد فرموده اند که رب العزت شنوای ستایش است پس باز هم

مفسر مقصود نیست خوشا اتفاقا که جهر و حدیث و مسئلهٔ امامت بسته بود و جهر و در اذا قرئ فانصتوا ثابت
بالجمله مضمون تضمن بود پیدا گردید اکنون مرام این ست که این امر از ابتداء مشروعیت امامت ست چه در صحیح مسلم
است عن ابن عباس فی قوله ولا تجهر بصلوتك ولا تخافت بها قال نزلت و رسول الله صلی الله علیه وسلم متوار
بمکة فکان اذا صلی باصحابه رفع صوته بالقرآن فاذا سمع ذلك المشرکون سبوا القرآن ومن انزله ومن جاء به
فقال الله عز وجل لنبیه صلی الله علیه وسلم ولا تجهر بصلوتك ای بقراءتك فیسمع المشرکون قراءتك ولا تخافت بها عن اصحابك اسمعهم
القرآن وابتغ بین ذلك سبیلا یقول بین الجهر والمخافتة اه این حدیث در صحیح بخاری هم ست چه درین
حدیث اسمعهم القرآن موجود ست و این امر دران صورت که امام و مقتدی جهر و قراءت هر دو کنند هرگز
متصور نیست بلکه فائدهٔ جهر امام از سر مفقود خواهد بود و عجب ست که جهر ضروری باشد و استماع نه و فائده
محض جهر برای چه مشروع شده و چه در ذکر بیجا اسماع مقصود نیست جهر لغو ست و ازین نکته دلیلی دگر ست فاز شد
زیرا که مشروعیت جهر از ابتدا بوده چنانچه در مراسیل ابو داود از حسن روایت کرده والبته اگر متصور بود همین
متصور بود که بیان آیت که امام خوانده بعد وقفهٔ وی مقتدی خواند چنانکه از بعض روایات شان نزول کریمه
واذا قرئ القرآن الآیة مفهوم میشود در لباب النقول فی اسباب النزول امام سیوطی آورده است
و اخرج ابن جریر عن الزهری قال نزلت هذه الآیة فی فتی من الانصار کان رسول الله صلی الله علیه وسلم
کلما قرأ شیئا قرأه اه مگر این صورت هم معمول بها نمانده است چنانکه ازین خواهد گردید و اما اینکه تا وفات آنحضرت
برین صنیع سلوک نموده شده پس درین امر استدلالی از نظر احقر گذشته که بعوام احداق باید نوشت و بنا
اختلاف از میان باید نوشت که امام طحاوی حنفی رحمة الله علیه در آخر تصانیف خود یعنی مشکل الآثار آورده است
و حق اینکه فهم مرام احادیث منصب همچو عظام ست ورنه درین عصر شوم که جز لجاجی در دست مردم شافعی نمانده
است گستاخان درین تجاسر تا عنق گشاده اند و آن استدلال اینست که در مرض موت آنحضرت صلی الله علیه
وسلم حضرت ابو بکر صدیق رضی الله عنه را امام قوم مقرر فرموده بودند و حضرت صدیق نماز با قوم می گزاردند که آنحضرت
قدری تخفیف یافتند و در مسجد تشریف آوردند و حضرت صدیق متاخر شدند و آنحضرت امام شدند و از همانجا قراءت
شروع نمودند که حضرت ابو بکر گذاشته بود پس کم ازین نیست که شطری از فاتحه خوانده باشند و آنحضرت آن شطر
را اعاده نکرده و این حدیث باین سیاق در سنن ابن ماجه موجود است حدثنا علی بن محمد ثنا وکیع عن اسرائیل
عن ابی اسحق عن الارقم بن شرحبیل عن ابن عباس قال لما مرض رسول الله صلی الله علیه وسلم مرضه الذی

مات فیه کان فی بیت عائشة فقال ادعوا لی علیا قالت عائشة یا رسول الله ندعو لك ابا بکر قال ادعوه
قالت حفصة یا رسول الله ندعو لك عمر قال ادعوه قالت ام الفضل یا رسول الله ندعو لك العباس قال نعم
فلما اجتمعوا رفع رسول الله صلی الله علیه وسلم راسه فنظر فسکت فقال عمر قوموا عن رسول الله صلی الله علیه وسلم
ثم جاء بلال یؤذنه بالصلوة فقال مروا ابا بکر فلیصل بالناس فقالت عائشة یا رسول الله ان ابا بکر
رجل رقیق حصر ومتی لا یراك یبکی والناس یبکون فلو امرت عمر یصلی بالناس فخرج ابو بکر فصلی بالناس ووجد
رسول الله صلی الله علیه وسلم من نفسه خفة فخرج یهادی بین رجلین ورجلاه تخطان فی الارض
فلما رآه الناس سبحوا بابی بکر فذهب لیتاخر فاوما الیه النبی صلی الله علیه وسلم ای مکانك فجاء رسول الله
صلی الله علیه وسلم فجلس عن یمینه وقام وکان ابو بکر یاتم بالنبی صلی الله علیه وسلم والناس یاتمون
بابی بکر قال ابن عباس واخذ رسول الله صلی الله علیه وسلم من القراءة من حیث کان بلغ ابو بکر
قال وکیع وکذا السنة قال فمات رسول الله صلی الله علیه وسلم فی مرضه ذلك اهـ
سند این حدیث صحیح است ورجال آن همه ثقات هستند ودر مسند احمد رحمة الله علیه باین سیاق ست (حدثنا
عبد الله حدثنی ابی ثنا یحیی بن زکریا بن ابی زائدة حدثنی ابی عن ابی اسحق عن الارقم بن شرحبیل عن
ابن عباس قال لما مرض رسول الله صلی الله علیه وسلم امر ابا بکر ان یصلی بالناس ثم وجد خفة فخرج فلما
احس به ابو بکر اراد ان ینکص فاوما الیه النبی صلی الله علیه وسلم فجلس الی جنب ابی بکر عن یساره واستفتح من
الآیة التی انتهی الیها ابو بکر — حدثنا عبد الله حدثنی ابی ثنا وکیع ثنا اسرائیل عن ابی اسحق عن الارقم
ابن شرحبیل الاودی عن ابن عباس ان النبی صلی الله علیه وسلم حین جاء اخذ من القراءة من حیث کان بلغ
ابو بکر رضی الله عنه — حدثنا عبد الله حدثنی ابی ثنا وکیع ثنا اسرائیل عن ابی اسحق عن ارقم بن شرحبیل عن
ابن عباس قال لما مرض رسول الله صلی الله علیه وسلم مرضه الذی مات فیه کان فی بیت عائشة فقال ادعوا لی
علیا قالت عائشة ندعو لك ابا بکر قال ادعوه قالت حفصة یا رسول الله ندعو لك عمر قال ادعوه قالت
ام الفضل یا رسول الله ندعو لك العباس قال ادعوه فلما اجتمعوا رفع راسه فلم یر علیا فسکت فقال عمر قوموا
عن رسول الله صلی الله علیه وسلم فجاء بلال یؤذنه بالصلوة فقال مروا ابا بکر یصلی بالناس فقالت عائشة
ان ابا بکر رجل حصر ومتی ما لا یراك الناس یبکون فلو امرت عمر یصلی بالناس فخرج فصلی بالناس ووجد النبی
صلی الله علیه وسلم من نفسه خفة فخرج یهادی بین رجلین ورجلاه تخطان فی الارض فلما رآه الناس سبحوا

ابا بکر فذهب یتاخر فاومأ الیه ای مکانک فجاء النبی صلی الله علیه وسلم حتی جلس قال فقام ابو بکر عن یمینه وکان ابو بکر یأتم بالنبی صلی الله علیه وسلم والناس یأتمون بابی بکر قال ابن عباس واخذ النبی صلی الله علیه وسلم من القراءة من حیث بلغ ابو بکر ومات فی مرضه ذلک علیه السلام وقال وکیع مرة فکان (ابو بکر یأتم بالنبی صلی الله علیه وسلم والناس یأتمون بابی بکر اهـ)

وازین روایت معلوم شد که در روایت ابن ماجه (فجاء رسول الله صلی الله علیه وسلم فجلس عن یمینه) یعنی فجلس رسول الله صلی الله علیه وسلم حال کون ابی بکر عن یمینه آمده است یعنی نشستند آنحضرت صلی الله علیه وسلم بجایگه ابو بکر بدستهای ایشان بود واسناد این حدیث درغایت صحت است وتقریب این بتقریب تمام خواهد شد و چون این حدیث از الطف حجج ست لاجرم سیاق وی بتمام نقل کرده شد پس برمنصه ثبوت رسید که اجزاء قرارت امام از اول امر بوده واین از توابع ورواحق جماعت ست استماع مقصود باشد یا نی واین حدیث هذا بخود وار معاضد حدیث عباده است که بسیاق ابی داؤد وغیره واستدلال امام شافعی مسطور گشت که آن درصلوة فجر بود واین حدیث هم درکدام نمازی جهری بوده تا صادق آید که آنحضرت قرارت از انجا شروع فرموده که ابو بکر گذاشته بود ورنه اطلاع آنحضرت بر منتهی قراءة بدون کلام صورت نه بندد وکلام ممنوع است وحدیث (من کان له امام فقراءة الامام له قراءة) هم صریح است باجزاء وبسند صحیح مرویست چنانچه در فتح القدیر است (قال احمد بن منیع فی مسنده اخبرنا اسحق الازرق حدثنا سفیان وشریک عن موسی بن ابی عائشة عن عبد الله ابن شداد عن جابر رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من کان له امام فقراءة الامام له قراءة قال وحدثنا جریر عن موسی بن ابی عائشة عن عبد الله بن شداد عن النبی صلی الله علیه وسلم فذکره ولم یذکر عن جابر ورواه عبد بن حمید حدثنا ابو نعیم حدثنا الحسن بن صالح عن ابی الزبیر عن جابر عن النبی صلی الله علیه وسلم فذکره واسناد حدیث جابر الاول صحیح علی شرط الشیخین والثانی علی شرط مسلم فهؤلاء سفیان وشریک وجریر وابو الزبیر رفعوه بالطرق الصحیحة فبطل عدّهم فیمن لم یرفعه ولو تفرد الثقة وجب قبوله لان الرفع زیادة وزیادة الثقة مقبولة فکیف ولم ینفرد والثقة قد یسند الحدیث تارة ویرسله اخری اهـ) وشیخ علاء الدین ماردینی حنفی در جوهر نقی فی الرد علی البیهقی بطریقه دیگر نیز تصحیح فرموده قال فی مصنف ابن ابی شیبة ثنا مالک بن اسمعیل عن حسن بن صالح عن ابی الزبیر عن جابر عن النبی صلی الله علیه وسلم قال کل من کان له امام فقراءته له قراءة وهذا سند صحیح وکذا رواه ابو نعیم عن الحسن بن صالح عن ابی الزبیر ولم یذکر الجعفی

کذا فی اطراف المزی و توفی ابو الزبیر سنة ثمان وعشرین ومائة ذکره الترمذی وعمرو بن علی والحسن بن صالح ولد سنة مائة و توفی سنة سبع وستین ومائة وسماعه من ابی الزبیر ممکن وعند الجمهور ان امکان اللقاء والشخص روی عنه فروایته محمول علی الاتصال فالحمل علی ان الحسن سمعه من ابی الزبیر مرة بلا واسطة ومرة اخری بواسطة الجعفی ولیث ام مگر در تقریب التہذیب سال وفات ابی الزبیر ۱۲۶ قرار داده تاہم مضر نیست زیرا که عمر حسن بن صالح این وقت بست و شش سال خواهد بود که برای سماع حسن و صالح است پس این نفس سیر صحیح عین مطلوب است و آنچه حافظ ابن حجرؒ در تلخیص الحبیر فرموده است که جمیع طرق این حدیث ضعیف اند و هم چنین در درایه هم تحریر فرموده است و بعضی دگران هم نوشته اند محض بیدلیل است که هرگز اتباع را نشاید بلکه اتباع واقع از همه اولی تر است و چون رواة صحت حدیث بر ثقه رواة است پس حدیث مذکور لا محاله صحیح و ثابت است و هیچ التفات نباید کرد بسوی تضعیف که خودش بشهادت واقع ناواقع است و هر قولیکه نفس آن برای ابطال آن شاهد عدل باشد حاجت ابطال ندارد و قول باطل را تحریر کسی هیچ نیفزاید نوشته را نوشته گیر و کالای خویش را گفته کسی بیا و مدعا الغرض واضح گردید که کفایت قرارت امام از بدو مشروعیت امامت بوده و برای سماع منحصر نیست و عمل آنحضرت صلی الله علیه وسلم تا آخر برین جاره بوده لیکن بعض صحابه رضوان الله تعالی علیهم ازین امر مطلع نبوده خلف رسول الله صلی الله علیه وسلم قرارت فاتحه و سوره میکردند و غالب که یا استصحاب مسئله حالت انفراد کرده باشند یعنی چون بحالت انفراد قرارت لازم است بحالت اقتدا هم چنین فهمیده باشند که باقی افعال صلوة در اقتدا و انفراد مساوی اند و در هر حال فهم این امر هیچ مستبعد نیست و یا اینکه سکوت را بر حقیقت استماع محصور داشته باشند بالجمله قرارت شان خلف رسول الله صلی الله علیه وسلم بهر وجهیکه باشد بادا امر شارع هرگز نبوده چه استفهام شارع یعنی لعلکم تقرءون خلف امامکم چنانکه مسطور شده درین صورت محض بیجا خواهد بود و اینکه بعض شافعیه تاویل می کنند که مراد اینست لعلکم تقرءون خلف امامکم ای جهرا و ما زاد علی الفاتحة محض تشبیه مذهب خود ست ورنه هیچگونه سیاق حدیث بران دلالت نکند و چون منجر بمنازعت گردید کریمه واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا نازل گردید و قرارة مقتدی ممنوع شد و آیا این منع برای تحریم بود یا کراهت پس تحریمی یا تنزیهی پس او تعالی شانه اعلم ست برین اما اکثر اصحاب ما بسوی کراهت تحریمی رفته اند و شیوع لا صلوة الا بفاتحة الکتاب فانه لا صلوة لمن لم یقرأ بها عن قریب خواهد سید البتة اینقدر التزام کرده شد که این آیت مدنی ست و این خلاف مشهور ست لیکن خلاف تحقیق نباید بود و از مخالفت مشهور باکی نیست زیرا که هر آنکس که این آیت را مکی نوشته هیچ این استدلال تعلق کرده که امام سیوطی رحمه در اتقان ذکر

فرموده و قال ابو جعفر النحاس فی کتابه الناسخ والمنسوخ حدثنی یموت بن المزرع حدثنا ابو حاتم سهل بن محمد السجستانی انبانا ابو عبیدة معمر بن المثنی ثنا یونس بن حبیب سمعنا ابا عمرو بن العلاء یقول سألت مجاهدا عن تلخیص آی القرآن المدنی من المکی فقال سألت ابن عباس عن ذلک فقال (الحدیث) ونزلت بمکة سورة الاعراف (الخ) واسناده جید رجاله کلهم ثقات من علماء العربیة المشهورین) و همین معنی را از ابن عباس بروایت دلائل النبوت نیز نقل کرده است (اخبرنا علی بن احمد بن عبدان انبانا احمد بن عبید الصفار حدثنا محمد بن الفضل حدثنا اسمعیل بن عبد الله بن زرارة الرقی حدثنا عبد العزیز بن عبد الرحمن القرشی حدثنا خصیف عن مجاهد عن ابن عباس انه قال ان اول ما انزل الله علی نبیه من القرآن اقرأ باسم ربک فذکر معنی هذا الحدیث اهـ) و در فضائل القرآن ابن ضریس نقل کرده (حدثنا محمد بن عبد الله بن ابی جعفر الرازی انبانا عمرو بن هرون حدثنا عثمان بن عطاء الخراسانی عن ابیه عن ابن عباس قال کانت اذا نزلت فاتحة سورة بمکة کتبت بمکة ثم یزید الله فیها ما شاء وکان اول ما انزل من القرآن اقرأ باسم ربک (الخ) ثم الاعراف اهـ) و نیز این از علی بن ابی طلحه و قتاده هم روایت کرده و جای دیگر فرموده (الاعراف) اخرج ابو الشیخ ابن حیان عن قتادة قال الاعراف مکیة الا آیة واسألهم عن القریة وقال غیره من هنا الی واذ اخذ ربک من بنی آدم مدنی اهـ) و جای دیگر فرموده قال ابو بکر محمد بن الحارث بن ابیض فی جزء له حدثنا ابو العباس عبید الله بن محمد بن اعین البغدادی حدثنا حسان بن ابراهیم الکرمانی حدثنا امیة الازدی عن جابر بن زید قال اول ما انزل الله من القرآن بمکة اقرأ باسم ربک (الخ) ثم الاعراف اهـ)

پس اینگونه استدلالات اثبات فوقیت افادۀ باشد که اول از نیها بمدنی بودن آیه کریمه ثابت نمیگردد و چه محصل این نقل راجع بسوی نفی است که بمقابلۀ اثبات پذیرا نیست بل در بعض عبارات تصریح واقع شده که مکی بودن سورۀ مایجمع استثناء است چنانکه در تفسیر روح المعانی است (واخرج غیر واحد عن ابن عباس وابن الزبیر انها مکیة ولم یستثنیا شیأ اهـ) یعنی بر مکی بودن همه سورۀ اعراف همین دلیل است که ابن عباس و ابن زبیر چیزی استثنا نکرده اند و این استدلال بعد آنکه استدلال بعدم ذکر است مناقض استثناء قتاده است چنانچه آیت را چنانکه گذشت پس اصوب آنکه مستثنی را همان هشت سبین آیه گرفته آید و آن اینکه این آیه کریمه مدنی است چنانکه از بعض روایات شان نزول آن هویدا است و درینجا نقل عبارات امام سیوطی رحمه الله از لباب النقول فی اسباب النزول مهم است که ایشان اعتراف فرموده اند که فادر روایات همین است که کریمۀ مذکوره مدنی باشد قوله واذا قرئ القرآن اخرج ابن ابی حاتم وغیره عن ابی هریرة قال نزلت واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا فی رفع الاصوات فی الصلوة خلف النبی

[illegible]

صلی الله علیه وسلم واخرج ایضا عنه قال کانوا یتکلمون فی الصلوة فنزلت واذا قرئ القران الآیة واخرج عن
عبد الله بن مغفل نحوه واخرج ابن جریر عن ابن مسعود مثله واخرج عن الزهری قال نزلت هذه الآیة
فی فتی من الانصار کان رسول الله صلی الله علیه وسلم کلما قرأ شیئا قرأه وقال سعید بن منصور فی سننه
حدثنا ابو معشر عن محمد بن کعب قال کانوا یتلقفون من رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا
قرأ شیئا قرأوا معه حتی نزلت هذه الآیة التی فی الاعراف واذا قرئ القران فاستمعوا له
وانصتوا (قلت) ظاهر ذلک ان الآیة مکیة اه بعبارته) و چون بعض این روایات بعض را شتید اند لهذا امام سیوطی
برین تنقیح اکتفا نکرده حالانکه در ابتدا این کتاب این امر را التزام فرموده اند رابعها تمییز الصحیح من غیره
والمقبول من المردود) و نیز فرموده اند (تنبیهات) الاول ما جعلناه من قبیل المسند من الصحابی اذا وقع من
تابعی فهو مرفوع ایضا لکنه مرسل فقد یقبل اذا صح السند الیه وکان من ائمة التفسیر الآخذین عن الصحابة کمجاهد
وعکرمة وسعید بن جبیر او اعتضد بمرسل آخر ونحو ذلک) و صاحب فتح القدیر از مجاهد و غیرهم چنین نقل کرده (واخرج
البیهقی عن الامام احمد قال اجمع الناس علی ان هذه الآیة فی الصلوة واخرج عن مجاهد کان صلی الله
علیه وسلم یقرأ فی الصلوة فسمع قراءة فتی من الانصار فنزل واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا واخرج
ابن مردویه فی تفسیره قال حدثنا ابو اسامة عن سفیان عن ابی المقدام هشام بن زیاد عن معاویة بن قرة
قال سألت بعض اشیاخنا من اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم احسبه قال عبد الله بن مغفل کل
من سمع القرآن وجب علیه الاستماع والانصات قال انما نزلت هذه الآیة واذا قرئ القرآن فاستمعوا له
وانصتوا فی القراءة خلف الامام اه) و شیخنا امام الزاهدین والورعین شیخ السموات والارضین مصدر فیض
قدوسی شیخ سید شهاب الدین ابو الثناء محمود آلوسی رضی الله عنه که بدو واسطه استاذ این هیچمدان هستند و این یکم
کلا از قبیل لا خیل عندک تهدیها ولا مال - فلیسعد النطق ان لم یسعد الحال - هستند در تفسیر روح المعانی دیگر آثار
هم نقل فرموده اند (فقد اخرج عبد بن حمید وابن ابی حاتم والبیهقی فی سننه عن مجاهد قال قرأ رجل من الانصار خلف
رسول الله صلی الله علیه وسلم فی الصلوة فنزلت اذا قرئ القرآن الخ واخرج ابن جریر وغیره عن ابن مسعود انه صلی باصحابه فسمع اناسا یقرأون
خلفه فلما انصرف قال اما آن لکم ان تفقهوا اما آن لکم ان تعقلوا واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا کما امرکم الله تعالی اه)
و نیز استدلال ازین روایات بر مدنی بودن آیه کریمه حیثیت که اگر این آیت در بارهٔ کلام نازل شده پس کلام در
نماز حسب تحقیق در مدینه منوره منسوخ شده لاجرم این آیه را نیز مدنی قرار باید داد و این آیه و آیهٔ وقوموا لله قانتین یکجا

منسوخ باشد و با نسخ کلام نسخ سلام و رخصت قرارت مقتدی همه بوجه خواهد بود چنانکه واقع فی النفس ست و اگر سبب نزول
قرارت انصاری نازل شده پس مدعی بودن آن ظاهر ست و از کلام ما فهمیده باشی که اگرچه آیت مذکوره درباره
کلام خلف الامام نازل شده باشد تاهم قرارت ممنوع خواهد بود چه عبرت عموم لفظ راست نه خصوص مورد را و این
اصل مقرر ست اگرچه در بعض مواضع بدواعی مقام بر مورد قصر کرده آید لیکن اصل عموم ست و بے داعی از ان
عدول نباید کرد بلکه از بعض که نزول این آیه در نسخ کلام مرویست از وشان این هم مرویست که ناسخ هر دو
مسئله تمامتین قرار داده اند چنانچه در سنن نسائی ست عن کلثوم عن عبد الله بن مسعود قال کنت آتی النبی صلی الله
علیه وسلم وهو یصلی فسلم علیه فیرد علی فاتیته فسلمت علیه وهو یصلی فلم یرد علی فلما سلم اشار الی القوم فقال
ان الله عز وجل یعنی احدث فی الصلوة ان لا تکلموا الا بذکر الله وما ینبغی لکم وان تقوموا لله قانتین این و ایات دیگر
نقل کرده شد واخرج ابن مردویه عن ابن عباس قال صلی النبی صلی الله علیه وسلم فقرأ خلفه قوم فنزلت واذا قرئ القرآن
فاستمعوا له وانصتوا واخرج سعید بن منصور وابن ابی حاتم عن محمد بن کعب القرظی قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم
اذا قرأ فی الصلوة اجابه من وراءه اذا قال بسم الله الرحمن قالوا مثل ما یقول حتی تنقضی الفاتحة والسورة فلبث ما شاء الله
ان یلبث ثم نزلت واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا الآیة فقرأ وانصتوا واخرج عبد بن حمید وابن ابی حاتم
والبیهقی فی سننه عن مجاهد قال قرأ رجل من الانصار خلف النبی صلی الله علیه وسلم فی الصلوة فنزلت واذا قرئ القرآن
فاستمعوا له وانصتوا الآیة واخرج ابن ابی شیبة وابن ابی حاتم وابو الشیخ وابن مردویه عن عبد الله بن مغفل انه
سئل أکل من سمع القرآن وجب علیه الاستماع والانصات قال لا قال انما نزلت هذه الآیة واذا قرئ القرآن فاستمعوا له
وانصتوا فی قراءة الامام فاستمعوا له وانصتوا واخرج عبد بن حمید وابو الشیخ عن ابی العالیة ان النبی صلی الله علیه وسلم
کان اذا صلی باصحابه فقرأ قرأ اصحابه خلفه فنزلت هذه الآیة واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا فسکت
القوم وقرأ النبی صلی الله علیه وسلم واخرج ابن ابی شیبة فی المصنف وابن جریر وابن المنذر وابن ابی حاتم
وابو الشیخ وابن مردویه والبیهقی فی سننه من طریق ابی هریرة قال کانوا یتکلمون فی الصلوة فنزلت واذا قرئ القرآن
فاستمعوا له وانصتوا واخرج ابن ابی حاتم وابن مردویه عن ابن مسعود انه سلم علی رسول الله صلی الله علیه وسلم
وهو یصلی فلم یرد علیه وکان الرجل قبل ذلک یتکلم فی صلاته ویامر بحاجته فلما فرغ رد علیه وقال ان الله
یفعل ما یشاء وانها نزلت واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا لعلکم ترحمون واخرج ابن جریر
عن ابن مسعود قال کنا یسلم بعضنا علی بعض فی الصلوة فجاء القرآن واذا قرئ القرآن فاستمعوا

له وانصتوا واخرج ابن مردویه والبیهقی فی سننه عن عبد الله بن مغفل قال کان الناس یتکلمون
فی الصلوة فانزل الله هذه الآیة واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا لعلکم ترحمون فنهانا
النبی صلی الله علیه وسلم عن الکلام فی الصلوة واخرج عبد الرزاق فی المصنف عن عطاء قال بلغنی
ان المسلمین کانوا یتکلمون فی الصلوة کما یتکلم الیهود والنصاری حتی نزلت واذا قرئ القرآن
فاستمعوا له وانصتوا لعلکم ترحمون واخرج عبد بن حمید وابن جریر وابو الشیخ عن قتادة
قال کانوا یتکلمون فی الصلوة اول ما امروا بها کان الرجل یجیئ وهم فی الصلوة فیقول
لصاحبه کم صلیتم فیقول کذا وکذا فانزل الله هذه الآیة واذا قرئ القرآن فاستمعوا له
وانصتوا فامروا بالاستماع والانصات علم ان الانصات هو احری ان یستمع العبد یعیه ویحفظه
علم ان لن یفقهوا حتی ینصتوا والانصات باللسان والاستماع بالاذنین واخرج عبد بن
حمید عن الضحاک قال کانوا یتکلمون فی الصلوة فانزل الله واذا قرئ القرآن الآیة

پس قدر مشترک این روایات صالح استدلال است و علت منع قرارت مقتدی همون منازعت استماع متضمن
صلوة امام در صلوة مقتدی بانواع استماع متصور باشد یا نه تا آنکه لاز کار باتیقظ او و قرارت چون متضمن مرعی نیست
بر امام و منفرد و مقتدی همه شان لازم بل در بعض اذکار که اسماع مقصود نیست مثل تشهد جهر هم مشروع نیست و اینجا
مرا باز عبد همی یاد آمد که پیشتر ارخاء عنان کرده بودم که از قرارت یا اسماع مقصود است یا مناجات و تعیین نکرده
بودم اکنون بران سبب متم که تعیین کرده روم و آن اینکه در صلوٰة جماعت دو رابطه موجود اند
یکی رابطه امام با قوم و حق این رابطه در صلوٰة جهریه اسماع و استماع است دگر رابطه جمیع ایشان با رب العزة و حق
این رابطه مجرد مناجات است و در حق منفرد فقط مناجات منفرد دگر و بیا امام مالک در موطا روایت فرموده است و
دگران نیز عن البیاضی ان رسول الله صلی الله علیه وسلم خرج علی الناس وهم یصلون وقد علت اصواتهم فقال ان المصلی
یناجی ربه فلینظر بما یناجیه به ولا یجهر بعضکم علی بعض بالقرآن امام مجوز قرب است [illegible]
و اکنون وقت رسید که حدیث (واذا قرأ فانصتوا) تخریج نموده آید (عن ابی موسی قال علمنا رسول الله صلی الله
علیه وسلم قال اذا قمتم الی الصلوة فلیؤمکم احدکم واذا قرأ الامام فانصتوا) روایت کرده است این حدیث
را امام احمد و مسلم و دگران و اسناد این حدیث مثل آفتاب است و تصحیح کرده است این حدیث را امام مسلم در کتاب
شهیر الجامع الصحیح خویش و فرموده است که از سلیمان تیمی که راوی این حدیث با این سیاق است کدام کس

امفنا نیز ابی و امام احمد هم این حدیث را تصحیح فرموده چنانکه ابن عبدالبر در استذکار ذکر کرده و قد صحح هذا
اللفظ احمد بن حنبل قال ابو بكر الاثرم قلت لاحمد بن حنبل من يقول عن النبي صلى الله
عليه وسلم من وجه صحيح اذا قرأ الامام فانصتوا قال حديث ابن عجلان الذي يرويه ابو خالد
الاحمر والحديث الذي رواه جرير عن التيمي وقد زعموا ان المعتمر ايضا رواه قلت نعم قد رواه
قال فاي شيء تريد فقد صحح هذين الحديثين امام و عینی در بنایه شرح هدایه ذکر کرده که ابن خزیمه نیز این حدیث
را صحیح داشته و زیلعی در تخریج هدایه ذکر کرده که در روایت بزار بطریق سالم بن نوح عطار عمر بن عامر نیز متابعت سلیمان
تیمی نموده و همچنین عمر ابن عامر و سعید بن ابی عروبه در روایت دارقطنی و بیهقی و ابن عدی متابعت سلیمان
نموده اند و بعض اماثل این عصر نوشته اند که در روایت صحیح ابی عوانه ابو عبیده نیز متابعت سلیمان تیمی
نموده و این است تخریج حدیث ابی موسی که در صحت وی شکی نمانده و هم از ابی هریره مرویست قال قال رسول الله صلی
الله علیه وسلم انما جعل الامام لیؤتم به فاذا کبر فکبروا و اذا قرأ فانصتوا الخ روایت کرده است این حدیث را امام احمد و
دیگران و سند این هم صحیح است امام مسلم در صحیح خود این حدیث را تصحیح فرموده است اگرچه در کتاب شان
مندرج نیست و امام احمد نیز تصحیح فرموده است چنانچه گذشت و ابن حزم نیز تصحیح نموده چنانکه در جوهر نقی است
و حافظ منذری نیز تصحیح وی رفته است ابو خالد احمر و ابن عجلان که از رجال این حدیث اند به نقل این حدیث
متفرد نیستند محمد بن سعد انصاری در روایت نسائی و اسمعیل بن ابان در روایت بیهقی متابعت ابو خالد احمر
نموده اند و خارجه ابن مصعب و یحیی بن العلاء نیز در روایت بیهقی متابعت ابن عجلان نموده اند و در متابعات
توسع معلوم است پس ابو داود و امثال وی که تخطیه این لفظ نموده اند سراسر از این ست که به مسئله قرارت خلف
الامام تطبیق شده اند ؎ کار خود کن کار بیگانه مکن * بر زمین دیگران خانه مکن * پس باید دانست که امام نسائی
حدیث مذکور را مساوی آیه کریمه قرار داده چنانچه فرموده است تاویل قوله عز وجل و اذا قرئ القرآن
فاستمعوا له وانصتوا لعلکم ترحمون اخبرنا الجارود بن معاذ الترمذی حدثنا ابو خالد
الاحمر عن محمد بن عجلان عن زید بن اسلم عن ابی صالح عن ابی هریرة قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم انما جعل الامام لیؤتم به فاذا کبر فکبروا واذا قرأ فانصتوا واذا قال سمع الله
لمن حمده فقولوا اللهم ربنا لك الحمد اخبرنا محمد بن عبد الله بن المبارك حدثنا محمد بن سعد
الانصاری قال حدثنی محمد بن عجلان عن زید بن اسلم عن ابی صالح عن ابی هریرة قال قال

رسول الله صلی الله علیه وسلم انما الامام لیؤتم به فاذا کبر فکبروا واذا قرأ فانصتوا
قال ابو عبد الرحمن کان المخرمی یقول هو ثقة یعنی محمد بن سعد الانصاری اهـ)
لیکن در نظر فقیر در حدیث و آیت فرق لطیف هست و آن اینکه حکم سکوت مقتدی در حدیث از احکام امامت
است یعنی از تمامه مضمون مشروع استماع و عدم استماع را دخلی نیست و حکم نصت در آیت از احکام قراءت است
موضع آن یا جهرست خواه داخل صلوة باشد یا خارج صلوة باستثناء مواضع حرج و یا اسرار بشرطیکه شارع علیه السلام
آن موضع را موضع قراءت معلوم کرده باشد و این جزء داخل صلوة متحقق نیست که آنحضرت امام را باسم قاری مترجم
نموده گویا که ممبوس را بمنصب قراءت منصوب ساخته اند (عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم اذا امن القاری فامنوا) روایت کرده است این حدیث را نسائی و غیر آن و لفظه
مسلم است (وعن ابی هریرة ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال اذا قال القاری غیر المغضوب
علیهم ولا الضالین فقال من خلفه آمین فوافق قوله قول اهل السماء غفر له ما تقدم من ذنبه) و هم از این حدیث
نیک تامل کنی که بنگری که مجهور قراءت امام آمین منزلست سه فهیم سخن گر بحد مستمع + قوت طبع از متکلم مجوی +
پس از این تحقیق واضح گردید که این آیت بحق صلوة سری و جهری مطلق است و در خارج صلوة بجهر مقصور
شیخ ما علم الهدی در تفسیر خود میفرماید (و الآیة دلیل لابی حنیفة رضی الله تعالی عنه فی ان المأموم لا یقرأ
فی سریة ولا جهریة لانها تقتضی وجوب الاستماع عند قراءة القرآن فی الصلوة وغیرها وقد قام
الدلیل فی غیرها علی جواز الاستماع و ترکه فبقی فیهما علی حاله فی الانصات للجهر ولکن
فی الاخفاء لعلمنا بانه یقرأ) و پوشیده نباشد که منصوب بودن امام برای قراءت بحق مقتدیان وی است
و بس چه داخل شدن در حکم انصات بوقت اسرار از التزام اقتداست و استیناس باید کرد در این امر بوجوب
سجدهٔ تلاوت که تا آنکه آیت سجده بگوش خود نشنود یا التزام اقتدا نکرده باشد لازم نگردد و اگر کسی گوید که من آیت
سجدهٔ تلاوت کرده ام سجده بر تو لازم است اگرچه نشنیده محض تعنت خواهد بود که نه او استماع کرده و نه التزام اقتدا
کرده و تلاوت آنکس بحق وی بمنزلهٔ معدوم است و همچنین است آنکس که ادعا کرد که قراءت میکنم استماع بر تو
واجب شد چون حقیقت قراءت مسموع نیست و مظنهٔ قراءت یعنی محل نصب کردهٔ شارع هم نیست و اگر بجهر و ترتیل کسی
بر دیگران التزام داده شدی و بکام وی سلوک کرده شدی همه جهان یکی را مسلم بودی تا اینجا استدلال مذهب تمام
گردید لیکن از اختلاف عمل صحابه معلوم میگردد که بعض ایشان آیهٔ کریمه و حدیث (و اذا قرأ فانصتوا) را بر حقیقت استماع

حمل کردہ اند پس اگر ایشان دلائل کفایت قرارت امام سیما واقعۂ صلوٰۃ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در مرض موت بر
ظاہر دارند پس غایت اینکہ بصورت عدم منازعت قائل استحباب قرارت مقتدی باشند ولیکن گاہ آن استحباب
را بدواعی مبالغۂ بصورتیکہ ازان وجوب فساق گردد ادا کردہ اند واگر آن اولہ را بظاہر نداشتہ اند پس از انحن
فیہ خارج است واللہ تعالیٰ اعلم بمرام عبادہ الکرام **فصل** در جواب اولۂ خصم و خصوصًا حدیث عبادہ کہ در واقعۂ
فجر مرویست اما حدیث عبادہ کہ در صحیحین مرویست و در سیاق آن واقعۂ فجر مذکور نیست (عن عبادۃ بن الصامت
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا صلوٰۃ لمن لم یقرأ بفاتحۃ الکتاب) پس جواب آن قول بالموجب است لیکن عام
از اینکہ قرارت فاتحہ حقیقۃً باشد چنانکہ بحق امام و منفرد ست یا حکمًا چنانکہ بحق مقتدی بنص (من کان لہ امام
فقرارۃ الامام لہ قرارۃ) ثابت شدہ و واقعۂ صلوٰۃ مرض موت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باصرح دلالت بران
دال است و چون متکلم کلام خود را خود بخود شرح کند کسی را نرسد کہ کلام وی برخلاف مرام وی حمل کردہ خویشتن را
بمکرہ منسوب سازد پس معلوم کردہ باشی کہ ایراد این حدیث در معارضۂ حنفیہ صورتی ست کہ معنی ندارد و منتفی است
کہ معنی ندارد و صاحب فتح القدیر میفرماید (ولا یقال القراءۃ ثابتۃ من المقتدی شرعًا فان قراءۃ الامام قراءۃ لہ)
و در تحریر الاصول فرمودہ (فالوجہ فی ہذا ان لا تعارض اذ المرجح قرأۃ تہامل المقتدی بل اثبت ان قراءۃ الامام
جعلت شرعًا قرأۃ لہ) بل میگوییم کہ حدیث ابو سعید رض کہ ابو داؤد آنرا باسناد صحیح روایت کردہ (عن ابی سعید قال امرنا ان
نقرأ بفاتحۃ الکتاب وما تیسر) و امام احمد و ابو یعلیٰ و ابن حبان نیز روایت کردہ و حدیث (لا صلوٰۃ لمن لم یقرأ بفاتحۃ
الکتاب فصاعدًا) بزیادت لفظ فصاعدًا کہ مسلم از معمر و ابو داؤد از سفیان بن عیینہ روایت کردہ ہم عام ہستند کہ چنانچہ
قرارت امام فاتحہ را کافی از مقتدی شمردہ شد ہم چنین قرارت سورہ باید فہمید پس ہمہ قرارت امام از مقتدی ہم است
و اما حدیث ہمین عبادہ رضی اللہ عنہ کہ در واقعۂ صلوٰۃ فجر مرویست و بسیاق ابو داؤد نقل کردہ آید (عن عبادۃ بن
الصامت قال کنا خلف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی صلوٰۃ الفجر فثقلت علیہ القراءۃ فلما فرغ قال لعلکم تقرأون
خلف امامکم قلنا نعم ہذا یا رسول اللہ قال لا تفعلوا الا بفاتحۃ الکتاب فانہ لا صلوٰۃ لمن لم یقرأ بہا) یعنی مرویست از عبادہ کہ
بودیم خلف آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در نماز فجر پس گران گذشت بر آنحضرت قرارت پس چون فارغ شدند فرمودند
کہ شاید شما قرارت کنید خلف امام خویش گفتیم یا حضرت آری جلدی جلدی میخوانیم فرمودند کہ مکنید ایشان یعنی
مخوانید مگر فاتحہ پس بدرستیکہ نماز آنکس نیست کہ فاتحہ نخواندہ باشد معنی این حدیث نزد ہیچمدان ہم بر وفق مذکور
السعدیست یعنی نماز آنکس نیست کہ فاتحہ نخواندہ باشد حکمًا یا حقیقۃً محصل اینکہ مقتدی را رخصت قرارت دادہ بودند

سپس آیۂ واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا لعلکم ترحمون را اینقدر هم فسخ کرد این است محصل جواب اما بباقی
انشراح صدر شرحی بران مزید کردن مناسب افتاد و آن اینکه سوا این موردی در حدیث مرادی دیگر نتواند نیست هم جمله
وخاف لا صلوة لمن لم یقرء بها را اگر بر ایجاب قرارت فاتحه حمل نموده آید پس یا اخبار از ایجاب در زمان ماضی باشد و یا ایجاب
در حال باشد اگر ایجاب در زمان ماضی بود استفهام از قرارت چراست و اینکه گفته اند که استفهام از جهر بود یا از قرارت
سوره بود نه از قرارت فاتحه بسبیل اسرار پس همچو این شکوه خیار از دو اطلاع ما تشیئه مذهب می نماند و اگر ایجاب حال است
پس چه افتاد که همان لفظ در استنکار بودند و بهمان لفظ ظفر کرده بر ایجاب رسیدند حاشا که وجدان سلیم همچو امور را
پذیرد پس ایجاب قرارت خواه در ماضی باشد خواه در حال کجا واقع شده و حدیث من کان له امام فقراءة الامام
له قراءة و واقعهٔ صلوة در مرض موت را یاد آرد چون قرارت مقتدی منقسم گردید بسوی حقیقی و حکمی خود از حاق و ساحة حدیث
اباحت مفهوم گردید لیکن اشنع باد کراین رخصت هم آنحضرت لطوائیة خاطر نداده بودند چه در روایتی مرفوع و ضعیف
و در روایتی مرسل و صحیح بعدم طیب خاطر تصریح آمده چنانچه در مصنف ابن ابی شیبه است حدثنا هشیم قال نا خالد
عن ابی قلابة ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال لاصحابه هل تقرءون خلفی وانا اقرء قال بعض نعم وقال بعض
لا فقال ان کنتم لا بد فاعلین فلیقرأ احدکم فاتحة الکتاب فی نفسه یعنی اگر ناچار می نمایید پس چنین
کنید پس معلوم شد که مدلول این حدیث عند الانصاف مناقض وجوب است چه جای ثبوت وجوب باشد و نیز فهمیده
باشی که مراد حدیث این هم نیست که قرارت فاتحه را رخصت است از آنکه هیچ نمازی در خارج یعنی صلوة امام و مقتدی
بے فاتحه نیست پس اهم واجبات است زیرا که این اگرچه منافی مطلوب ما نیست چه در اهمیت فاتحه بنسبت سوره
و آکدیت فاتحه بمقابلهٔ آن با وجود اشتراک در اصل وجوب نزد اصحاب ما نیز کلامی نباید بود و صاحب فتح القدیر در
فصل قرارت ذکر کرده واذا لا نکران الایجاب قد یکون آکد من واجب و از همین آکدیت است که شارع علیه السلام بنسبت
فاتحه اهتمام مرعی داشته لیکن تا هم مراد از حدیث نیست زیرا که آکدیت مقتضی و مستلزم این امر نیست که لامحاله بنفس خود
ادا کرده آید و نیابت در آن جاری نباشد نمی بینی که چه احکام اهم و ضروری هستند معهذا نیابت در آنها جاری است و
چون در قرارت مقتدی هم همین امر است پس مراد حدیث این قرار دادن که مقتدی را بحق فاتحه رخصت داده شد زیرا که
هیچ نماز در خارج یعنی نماز امام و منفرد بی فاتحه نیست پس اهم واجبات آمد و بحق مقتدی هم رخصت داده شد لا
هر دو لعنی معقول ست چه اگرچه در آکدیت فاتحه کلامی نباید بود اما محسوبیت قرارت امام از جمیع قوم قادح آکدیت
نیست تا آکدیت مقتضی قرارت بنفس خود گردد و اگر منافی است ترک محض را منافی است که بنفس خود ادا کند و دیگری از طرف

وی سبیل اگر کسی پرسد که چون در چندین امور فاتحه و سوره متساوی است یعنی چنانکه فاتحه واجب است نزد شما سوره هم
واجب و چنانکه قرات امام بحق فاتحه از همه قوم مجزی است هم چنین بحق سوره چنانکه اعتراف کردی و اگر حیثیت فاتحه را
در ترخیص وی بی اثر نهادی پس چه افتاد که شارع علیه السلام فاتحه را آن وقت بحق مقتدی رخصت داد و در سوره را منع
فرموده جوابش آنکه سوره غیر معین است و فاتحه معین پس اگر سوره هم تجویز کرده شدی جماعت سر بانفراد آوردی و وی
مثل سائر صادق آمدی بشنود یا نشنود من گفتگوئی بکنم چه با اسماع نفس خود درین صورت مستبعد است البته چه
تعیین فاتحه بحق شارع همین باشد که حقیقت فاتحه صالح است مر تعیین را خواه رکن باشد چنانکه مذهب ائمه ثلثه است
یا واجب چنانکه در مذهب ما - تا اینجا تقریر مراد حدیث نموده شد اکنون طریق دیگر ازین حدیث نقل کرده آید که امام
بخاری در جزء قرات روایت کرده است (عن ابی قلابة عن انس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم صلی باصحابه
فلما قضی صلوته اقبل علیهم بوجهه فقال اتقرأون فی صلاتکم خلف الامام والامام یقرأ فسکتوا فقالها ثلث
مرات فقال قائل او قائلون انا لنفعل قال فلا تفعلوا ولیقرأ احدکم بفاتحة الکتاب فی نفسه اھ)
درین روایت صیغه امر هم خلاف مقصود میگردد ولیکن بمذاق عربیت مخفی نیست که اگر قید (فی نفسه) با (فاتحة الکتاب)
اولا متعلق کرده آید و بعد ازان بر مقید امر بمجموع امر وارد شود هر آئینه محط فائده امر قید (فی نفسه) باشد نه اصل قرات
فاتحه یعنی اگر کسی فاتحه خواند باخفا خواند آیا خواندن وی چگونه است بطور وجوب یا رخصت پس ازین مسکوت عنه
است و اگر صیغه امر را پیش از قید (فی نفسه) بر (فاتحة الکتاب) وارد کنند درین صورت البته اصل فاتحه مامور به
باشد لیکن این امر بالقرینه روایات بر رخصت حمل نموده آید علامه تفتازانی در مطول در بحث مسند الیه منکر یا وقلت
ذکر الشیخ فی دلائل الاعجاز ان النفی اذا دخل علی کلام فیه تقیید بوجه ما یتوجه الی ذلک التقیید وکذا الاثبات وجملة الامر انه
کلام فیه امر زائد علی مجرد اثبات الشیء للشیء او نفیه عنه الا وهو الغرض الخاص والمقصود من الکلام وهذا لا سبیل الی الشک فیه در حاشیه
مطول از ابو القاسم ست (قوله الا وهو الغرض الخاص الخ) وقد سبق ان توجه النفی الی القید انما هو اذا اعتبر القید
اولا ثم النفی بل علی هذا التقدیر ایضا لیس بکلی بل اکثری ومثله الاثبات فکان مرجع الامر علی الاکثر اھ)
واین اصل غایت نافع است اینجا در محاورات شائعه هم مرعی باید داشت مثلا در عبارت جاءنی زید راکبا اگر راکبا را اولا
بزید ربط داده آید و بعد ازان جاءنی وارد نموده آید مورد فائده قید راکبا باشد و اگر جاءنی را اولا با فاعل خود ربط داده آید
و در صورت هم جاءنی زید مقصود باشد هم راکبا طریق دیگر که آنرا امام احمد روایت کرده و دیگران نیز (عن محمد بن ابی عائشة
عن رجل من اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم قال قال النبی صلی الله علیه وسلم لعلکم تقرأون والامام یقرأ

مرتین او ثلثا قالوا یا رسول الله انا لنفعل قال لا تفعلوا الا ان یقرأ احدکم بفاتحة الکتاب
ازین فقره اباحت متبادر است چه بعینه مضارع ذکر کرده و برین منهاج باقی طرق را بو حمید البسحیقی و کرده امام
مسلم وغیره آثار روایت کرده آوردن ضروریست که بیاری نظر مخالف معلوم میشود و آن اینست عن ابی هریرة
عن النبی صلی الله علیه وسلم قال من صلی صلوة لم یقرأ فیها بام القرآن فهی خداج ثلثا غیر تمام فقیل لابی هریرة
انا نکون وراء الامام فقال اقرأ بها فی نفسک فانی سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول
قال الله عز وجل قسمت الصلوة بینی وبین عبدی نصفین ولعبدی ما سأل فاذا قال
العبد الحمد لله رب العلمین قال الله تعالی حمدنی عبدی واذا قال الرحمن الرحیم
قال الله اثنی علی عبدی واذا قال مالک یوم الدین قال مجدنی عبدی وقال مرة فوض الی عبدی
فاذا قال ایاک نعبد وایاک نستعین قال هذا بینی وبین عبدی ولعبدی ما سأل
فاذا قال اهدنا الصراط المستقیم صراط الذین انعمت علیهم غیر المغضوب
علیهم ولا الضالین قال هذا لعبدی ولعبدی ما سأل ام معنی این حدیث همان ست که هر کس که فاتحه نخواند
یعنی حقیقةً یا حکماً نماز وی ناتمام است و چون ازین کلام اباحت مفهوم گردید لاجرم مخاطب بسوال پرداخت
پس ابوهریره دلیل که مؤید اباحت ست نزد شان روایت کرد والله اعلم بالصواب پس خدا انصاف دهی
که احادیث مرفوعه چسان بر مذهب ما فرود آمدند تو گفتی که مذهب ما نفس احادیث ست اما فهمی نیک باید

وإذا كنت في المدارك غرًّا ثم ابصرت حاذقًا لا تمار
وإذا لم تر الهلال فسلّم لأناس رأوه بالابصار

واین رساله را در محرم سنه ۱۳۰۳ بعد نماز فجر شروع کرده روز عاشورا بعد نماز ظهر تمام نمودم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اما بعد میگوید احقر عباد الله رشید محمد عبد الغفور کان الله له که این رساله نافعه مسمی بنجاتة الخطاب فی مسئلة فاتحة الکتاب را ملاحظه نمودم الحق رساله ایست مملو باحادیث صحیح و قرینه و براهین صریح بر استدلالش مشاهده است و بر سنت شهادتش معاینه مبرهن دلیلش دلیل رست و مبرهن بانش بحیل اگرچه جائی آن دارد که در توصیفش ورقی چند سیاه نگارد ولیکن مشک آنست که خود ببوید نه آنکه عطار بگوید لهذا برین دو بیت اختصار نمودم و یک فقره ماده تاریخ برائی افزودم

چنان کرد تالیف و تصنیف صاف — که در رفع شد این همه اختلاف

چنان نسخه تحقیق در کار کرد — که هر یک بتصدیقش اقرار کرد

وقال ان هذا — بسم الله الرحمن الرحیم — لشئ عجیب

کلمات طیبات که شیخ دام الله فیضه مولانا مولوی محمود حسن صاحب صدر مدرسین مدرسه دیوبند ارشاد فرموده بودند تقاریظ آن بر خاتمه کتاب ثبت نموده شد

اما بعد بندہ ناچیز محمود حسن دیوبندی اپنے اخوان دینی کی خدمت میں ملتمس ہے کہ بندے نے رسالہ مسمے بہ نجاۃ الخطاب فی مسئلۃ فاتحۃ الکتاب مؤلفہ جامع الفضائل اخی فی اللہ مولوی انور شاہ صاحب دیکھا اور چند مقامات سے سنا میرے خیال میں رسالۂ موصوف نہایت انصاف و فہم کے ساتھ لکھا گیا ہے۔ اور نصوص صحیحہ معتبرہ سے تحقیقی طور پر تحریر کیا گیا ہے انشاء اللہ اہل فہم علم دوست اسکی داد دینگے اس بارہ میں رسائل متعددہ اور بھی لکھے گئے ہیں مگر اس رسالہ میں مؤلف سلمہ نے بعض نصوص و استدلالات جدیدہ قابل قبول اہل انصاف ولائق توثیق و اعتماد بہت خوبی کے ساتھ اپنے مدعی کو ثابت فرمایا ہے۔ حق تعالی مؤلف کے علم و فہم میں ترقی اور برکت عطا فرماوے۔ آمین ✤